

UOT821.512.161

TƏNZİMAT SƏNƏTKARLARININ ƏDƏBİ AXTARIŞLARI

Ülkər SƏMƏDOVA*

Açar sözlər: Qərb, Tənzimat, ədəbiyyat, ədiblər

Türk ədəbiyyatşünasları Tənzimat sənətkarlarını, əsasən, siyasi görüşlərinə və üslublarındakı yaxınlığa görə də qruplaşdırırlar. Birinci qrupa İbrahim Şinasi, Namiq Kamal, Ziya Paşa üçlüyünü daxil edirlər. Həqiqətən də, bu üçlüyü bir-birinə bağlayan səbəb siyasi görüşləridir. Demək olar ki, ədəbi yaradıcılıqları və siyasi fəaliyyətləri tamamilə Sultan Əbdüləziz dövrünə təsadüf edən bu qrup öz arzularının bir qismini xaricdə reallaşdırmağa məcbur edilmişlər. Belə ki, Tənzimat ədəbiyyatının təxminən iyirmi ili ərzində hər üç şair on beş il xaricdə sürgün həyatı yaşamışlar. Hər üçünün ortaq ədəbi xüsusiyyətləri – bəzi yeni ədəbiyyat janrlarının sınılanması, mahiyyəti sosial və siyasi məsələlər olmaqla avropalı fikirlərin ədəbi əsərlər yolu ilə təbliği, xalqın istifadə etdiyi və ya asanlıqla başa düşə biləcəyi bir dildə yazmaqdır.

Tənzimat dövrünün ikinci ədəbi qruplaşmasına Rəcəizadə Mahmud Əkrəm, Əbdülhəq Həmid və Samipaşazadə Sezai daxil edilir. Bu sənətkarları birinci qrupdakılardan ayıran ən mühüm amil hər üçünün Tənzimat dönəmində hər hansı siyasi fəaliyyətinin olmaması, hər hansı bir dərnək, nəşr orqanı və yaxud müəssisədə birgə fəaliyyət göstərməmələri, sosial məsələlərdən uzaq durmalarıdır. Bunu xüsusi olaraq qeyd edək ki, bu dövrün şairləri, yaxud həm də şair, dramaturq olan nasirləri poeziyada sadə dilə rəğbət etməmiş, içində yaşadıkları cəmiyyəti və orta səviyyəli bir oxucunu diqqətə almamışlar. Lakin divan şeirinin kanonlarını nisbətən dəyişdirməyi, köhnə ənənəvi janrları mövzu, qismən də formaca yeniləməyi bacarmışlar. Məsələn, Ə.Həmid əsərlərində fəlsəfi-metafizik düşüncə ilə bərabər bəzi fantaziyalara, şeirdə çox dəyişik formalara müraciət etmişdir. R.Əkrəm olduqca real təbiət təsvirlərini şeirə daxil etmiş, S.Sezai isə kiçik hekayələri və romanları ilə realist nəsr əsərlərini dövrün romantik üslubu ilə yazmağa cəhd göstərmişdir (8, s.176-189). Eyni bir ədəbi cərəyana (Tənzimata) mənsub olmalarına baxmayaraq, Tənzimatın birinci və ikinci dövrü sənətkarları arasında möhkəm əlaqə, məqsəd birliyi, ədəbi-bədii müstəvidə oxşarlıq azdır. Tənzimatı izləyən "Sərvəti-Fünun" ədəbiyyatı bəzi dəyişikliklərlə daha çox ikinci dövrün davamıdır.

Eyni ədəbi şəxsiyyətləri daha fərqli adlarla təsnif edən Məhməd Kaplan bu dövrdə başqa bir ədəbi qrupun varlığını da qeyd edir. Ziya Paşa-Namiq Kamal-Şinasi qrupunu "Sosial siyasi fikirlər dövrü" sənətkarları, Əkrəm – Həmid - Sezai üçlüyünü "Ferdietçi böyük ihtiraslar və istirablar dövrü" ədibləri adlandıran Kaplan, 1877-1896-cı illər arasında 25-30 nəfərlik bir yazıçılar qrupuna da bir sonrakı ədəbi məktəbi – "Sərvəti-Fünun" ədəbiyyatını hazırlayan "ara nəsil" adını verir. O, kiçik təfərrüatlar, gündəlik məişət qayğıları arxasınca qaçan ara nəslə Nəbizadə Nazim, Mehmed Ziver, Fazil Nəcib, Mehmed Cəlal, Mustafa Rəşid, Menemenizadə Tahir, Recep Vahyi kimi sənətkarları daxil edir (2, s.56-58).

Dövrün ictimai-siyasi şəraiti fonunda tənzimatçılardan bəhs edərkən bir mühüm məqamı da qeyd etməyi vacib bilirik. Tənzimatdan sonra başlanan qərbləşmə fəaliyyətlərində ziyalıların Avro-

*AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
e-mail: ulker.kudretkizi@gmail.com

paya yönəlmiş davranışlarında dini stereotiplərin getdikcə zəiflədiyini və fərdiləşməyə doğru meylin daha çox olduğunu müşahidə edirik. Tənziyat dövrü ziyalısı Qərbin dilini (dillərini) danışan, Qərbin dəyər və mentalitetinə uyğunlaşan, Avropa tipli məktəblərdə yetişmiş və xalqdan ayrı bir sinif yaratmışdır. Bu sinfin ideologiyası da qərblə kimi yaşamaq və düşünmək, xalqdan özünü bütünlüklə sıyraraq materialist bir fəlsəfəyə arxalanmaq idi (4, s. 56-57).

Bəzi ədəbiyyatşünas və fikir adamları Tənziyat ziyalısını Qərb dünyagörüşünü buna tam hazır olmayan türk cəmiyyətinə aşılamağa çalışmaqda günahlandırır. Bu ziyalını atasının borcunu üzərinə götürməyəcək qədər aciz olduğu üçün mirası rədd edən, hətta daha da irəli gedərək aradakı qan bağına inkar edən övlada bənzədən Erol Güngör “Türk mədəniyyəti və Milliyətçilik” adlı məqaləsində bu dövr ziyalısını keçmişini inkar edən bir varlıq kimi qiymətləndirir (11, s.71).

Tənziyat sənətkarlarını orta qədrdə birləşdirən ən mühüm amil onların dil məsələsinə baxışlarının üst-üstə düşməsidir. Məlumdur ki, dili sadələşdirmə bir mətnin müxtəlif üsullardan istifadə edərək, müəyyən məqsədlər və insan kütlələri hədəf alınaraq, məzmunu və mənası qorunmaq şərti ilə qəliz alınma söz və tərkiblərdən, mürəkkəb sintaktik quruluşdan mümkün qədər uzaqlaşmaq deməkdir. Sadələşdirməyə sövq edən ən önəmli faktor zamanla baş verən dəyişikliklərdir ki, bu da dilin canlı bir ruha sahib olduğunun sübutudur. Sadələşdirmə həmçinin yenilənmiş bir cəmiyyətə (keçmiş dövrün mədəniyyət, din, inanc, fəlsəfə kimi anlayışlarından xəbərsiz bir cəmiyyətə) əvvəlki dövrün mətnlərinin onların başa düşə biləcəyi dildə çatdırılma vasitəsidir. Belə ki, müxtəlif dövrlərdə ədəbiyyat yenidən formalaşdığı zamanda, dil də mütləq şəkildə dəyişməyə məruz qalır. Çünki dil bir tərəfdən ədəbiyyatı qurur, bir yandan da o dövrün yazıçıları tərəfindən özəlləşdirilir. Tənziyat yazıçıları özlərindən əvvəlki ədəbiyyatı inkişaf etdirmək üçün osmanlıcanın hakim olduğu ədəbiyyat dilini eynilə tətbiq edərək bilməyəcəklərini anlamışdılar. Divan ədəbiyyatının dili, xüsusilə şeirdə dar bir kütləyə xitab edirdi. Tənziyat sənətkarları isə geniş oxucu kütləsinə xitab etməyin yollarını tapmaq məcburiyyətində idilər. Bu səbəbdən “dil sadələşdirilməsi” prosesi başlamalı idi və bu, özünü çox gözəltmədi. İki mühüm tezis irəli sürüldü: nəsr dilini sadələşdirmək və milliləşdirmək. “Sadələşdirmə” əsas etibarilə yazı dilini danışılacaq dilinə yaxınlaşdırmaq demək idi. “Milliləşmə” isə sadələşməni əhatə etməklə birlikdə məsələni dil-millət və dil-millət mədəniyyət əlaqələri zəminində dəyərləndirirdi. Bu baxımdan İ.Şinasi, N.Kamal, Ziya Paşa, Ə.Midhəd, M.Naci, R.Əkrəm kimi yazıçıları ilk qrupa, Vəfiq Paşa, Ş.Sami, Əli Suavi, Süleyman Paşa kimi aydınları ikinci qrupa daxil edirlər (1, s.34-57).

İ.Şinasinin yazı dilinin sadələşdirilməsi yolundakı ən böyük xidməti, hər hansı bir söz oyununa girmədən, insanın düşündüyü kimi sadə və anlaşılıqlı üslubda yazı yazma əhəmiyyətidir (3, s.45-46). İ.Şinasi “Tərcüman-ı Əhval” qəzetində “Mukaddime” (Müqəddimə) başlığı altında yuxarıda bəhs edilən ilk məqaləsində, xüsusilə “Heyet-i ictimaye” termini ilə bağlı fikirlərini paylaşmışdır. “Heyet-i ictimaye”də yaşayan xalqın bir sıra vəzifələrinin olduğunu xatırladarkən bu öhdəliklərin dilə gətirilməsi, yazılması lazım olduğu qənaətinə gəlir. Bunun da “bilinçlenme gücü ilə zihinlərin açılması” ilə mümkün olacağını bildirir (2, s.214). Bu səbəbdən də belə bir fikrə xidmət edən bir qəzetin nəşr olunmasını vacib hesab edirdi. Şinasi qəzeti ölkədə və ölkə xaricində baş verən hadisələr barəsində xalqı xəbərdar etmək və cəmiyyət üçün yararlı olan məlumatları dərc etmək, geniş xalq kütlələrini maarifləndirmək məqsədinə xidmət edən bir vasitə hesab edirdi. Onun xidmətləri Tənziyat dövründə təhsil qəzet vasitəsilə verdiyi töhfə ilə yanaşı, dramaturgiya baxımından da dəyərləndirilməlidir. İ.Şinasi türk dilində ilk dəfə komediya janrında əsər yazıb dərc etdirən yazıçıdır. Bu əsərdən əvvəl də türkcə dram əsərlərinin yazılmasına cəhd edilmişdisə də, ilk türkcə yazılıb nəşr olunan pyes onun “Şair evlenməsi” olmuşdur. Bu əsər türk dilində sadələşmə və xalq dilinə yaxın-

laşma mərhələsinin başlanğıcı sayıla bilər. O dövrdə xalqın anlayacağı dildən istifadə olunması ehtiyacı ziyalıların tez-tez dilə gətirdiyi bir realıq olmasına baxmayaraq, çox az əsərdə bu sadəliyi görmək mümkündür. “Şair evlənəsi” bu əsərlərdən biridir. Şinasi əsəri özü bilə-bilə xalq dili ilə yazdığını dilə gətirir. Yazıçı, beləliklə, həm yumor ünsürlərindən istifadə etmiş, həm də xalqın başa düşəcəyi bir dillə yazmağın vacibliyini göstərmək istəmişdir.

Xüsusilə nəsr sahəsində qələmə aldığı əsərlərdə sadə və qaydalara uyğun bir dildən istifadə etməklə Şinasi digər Tənziat yazıçıları kimi dramaturgiyanı savadsız və cahil xalq kütlələrini maarifləndirmək və insanları oxuma-yazma öyrənməyə yönləndirmək üçün bir vasitə olaraq istifadə etmişdir (8, s.12-14). Onun dil sahəsində etdiyi yeniliklər iki şəkildə olmuşdur. Bunlardan ilki xalqın istifadə etdiyi sözlərin ədəbi dəyəri olduğunu diqqətə çatdırmaq idi. Bu səbəbdən o, “Türk halk sözləri antolojisi” yazmaq qərarına gəlir. İkincisi isə stereotipləri qıraraq süni olduğu üçün səhnəyə yaraşmayan osmanlıca danışığına zidd olan yazı tərzinə əl atmışdır. Beləliklə də, osmanlıcada ilk “qrammatik qarışıqlığı” o başlatmışdır (6, s. 107). Niyazi Berkes qeyd edir ki, “bu karmaşanın sonu isə, Osmanlıca konuşmanın değil - osmanlıca konuşulan değil, yazılan bir dildir – yazmanın sonu olmuşdur” (3, s.261-263).

Leyla Karahanın “Namiq Kamalın Türkcəsinin sadələşməsi haqqındakı düşüncələri” məqaləsinə istinadən deyə bilərik ki, N.Kamal osmanlıcanın islahı və təbliği, təhsil və təlimi kimi mövzular üzərində fikir irəli sürərkən düşüncələrini “Lisân-ı Osmaninin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmidir” adlı məqaləsində bir neçə başlıq altında toplamışdır: 1.Türkcənin qrammatikasını hazırlamaq; 2.Bir lüğət tərtib etmək; 3.Mükəmməl türkcə nümunələrin yer aldığı məcmuələr hazırlamaq; 4.Türkcədən bütün sahələrdə istifadə etmək (7, s. 16-23).

Namiq Kamal əvvəla türkcənin geniş bir lüğətinin hazırlanmasını vacib hesab edirdi. O, türk dilinin ərəbcə və farsca kəlimələrdən kifayət qədər təsirləndiyini qəbul edir, amma ərəb və farsca olan lüğətlərin heç vaxt Osmanlı üçün kifayət etmədiyini fikrini irəli sürür: “Bir millətə mahsus halleri başqa bir millətə aynən tətbiq etmək nasıl mümkün değilse, Araplar ve acemler için hazırlanmış lüğətlər dahi her ne şəkile girsə girsin bizim lisanımızda merci-i fesahat (doğurucu bir kaynak) olamaz”(8, s.88). Lüğət məsələsində təkid edən N.Kamal elmi terminləri diqqətdən kənar qoymamış, latınca və ərəbcədən alınan istilahlara əvəzinə, türkcə qarşılıqlarının tapılmasını təklif etmişdir. Türkcədə qarşılığı olmayan terminlərin yerinə tərcümə və ya eyni kəlimənin istifadəsini məqsədə uyğun hesab edir.

Təlim-tədris prosesində elmi terminlərin xüsusi olaraq nəzərdən keçirilməsini məsləhət görən ədibin dildə sadəlik məsələsində də bəzi cəhdləri olmuş, danışmaq və yazı dili arasındakı fərqə diqqət çəkmişdir. O, yazı dilinin sadələşdirilərək xalqın başa düşə biləcəyi bir şəkildə salınmasının vacib olduğu fikrində idi. N.Kamal 1882-ci ildə Midillidə sürgündə ikən yazdığı “Celal Mukaddimesi”ndə (Cəlal müqəddiməsi) dilin tədrisi və təlimi ilə bağlı olaraq maraqlı faktlar qeyd edir. Oxuma bilənlərin belə dəfələrlə lüğətlərə baxmaq məcburiyyətində qaldıqlarını bu sözlərlə dilə gətirir: “İki sahifelik bi yazı okumak için herkesi seksen defa Kamus veya Burhana müracaat mecburiyyetinde buldurmak niçün maariften madud olsun” (4, s. 17).

Türk dili ilə bağlı təhlillər apararaq başqa bir novator yazıçı Ziya Paşadır. Ömər Toğrul Kara “Türkcənin qaydaları xaricinə çıxan bir cəmiyyət” adlı kitabında Ziya Paşanın “Şeir və İnşa” adlı məqaləsinə istinadən yazır ki, “Şayan değil midir ki, bizde yazı bilmek başqa, katip olmak yine başkadır. Halbuki sair lisanlarda yazı ve imla bilen katip olur” (10, s.67). Ziya Paşa adı çəkilən məqalədə dil təhsilindəki qaynaqların azlığı, imladakı uyğunsuzluq, yazıdakı keyfiyyətsizlikdən şikayət edirdi.

Tənzimət dövrü sənətkarları Ziya Paşa, Namiq Kamal, Əhməd Midhəd və digərlərinin üzərində durduqları imla (orfoqrafiya qaydaları) problemləri sonrakı illərdə müxtəlif lüğətlərin və dil haqqında kitabların yazılmasına səbəb olmuşdur. Bununla kifayətlənməmiş, xüsusilə 1900-cü illərdə dil təhsili məsələsi də gündəmə gəlmiş və bu istiqamətdə müxtəlif kitablar yazılmışdır (4, s.101).

Türk dilinin sadələşməsi üçün başlayan mübarizədə öndə olanlardan biri də Ali Suavi olmuşdur. O, Namiq Kamalın “Təsvir-i Əfkar”dakı yazısından dörd ay sonra, İstanbulda dərc etməyə başladığı “Muhbir” qəzetinin ilk nömrəsinə yazdığı ön sözü belə tamamlayır: “Bütün yazılar istifadə olunan adi dil ilə, yəni hər kəsin başa düşə biləcəyi ifadələrlə yazılmalıdır” (2, s.81). Əli Suaviyə görə, “osmanlıca” adlı bir dil yoxdur. Sonradan Şəmsəddin Samidə bu fikri müdafiə etmişdir. Onlara görə, türk dili “Türkcələşmiş türkcədir”. Daha sonra bu görüşü Ziya Gökalp başda olmaqla digər türkçü ziyalıların da mənimsədiyini görürük. Əli Suavi “bir dil ne kadar çok söz ilə temsil olunarsa ve kendisine mal ederse o kadar zengindir” fikrini müdafiə edirdi. Türk dilinə bir çox dildən alınan sözlər olduğunu, amma əsl dəyərin əcnəbi ifadələri mənimsəmək və millətə mal etmək olduğu düşüncəsindədir. Əcnəbi dillərdən sözlər dilə alınmalıdır, amma qrammatik qaydalar yox. Əli Suavi “Muhbir” qəzetində yazdığı yazılarında dilin sadələşməsi və xalqın anlayabiləcəyi ifadələrdən istifadə olunması zəruriliyi vurğulanmaqda idi. O, Parisdə nəşr etdirdiyi “Ulum” qəzetində də eyni görüşlərini ifadə edən yazılar yazaraq ərəbcə və farscadan türk dilinə daxil olan kəlimələrdən istifadə etmək əvəzinə, onların türkçə qaydalara görə uyğun şəkillərinin tapılıb işlədilməsi fikrini müdafiə edirdi.

Tənzimət dövrünün aydın və sadə bir türkcə ilə yazan və dildə sadələşmə tərəfdarı olan ziyalıların önündə gələnlərdən Əhməd Midhəd əsərlərində xalqın başa düşə biləcəyi bir dildə yazırdı. Onun məqsədi oxumağı və yazmağı bilən savadlı insanların sayını artıraraq cəmiyyətə xidmət etmək idi. Ədibin səyləri də dilin sadələşdirilməsi yolunda töhfələr vermişdir. O dövrün ziyalılarından bir çoxunda da rast gəldiyimiz kimi, bir kəlimənin hamı tərəfindən bilinən türkcəsi varsa, ərəbcə və ya farsca istifadə edilməməsi qənaətini daşıyan Ə.Midhəd çıxardığı qəzetlərdə sadə dildən istifadəyə diqqət yetirmiş, roman, hekayə və dram əsərlərində də diqqətli davranmışdır (3, s.46). Osmanlıcanın sadələşdirilməsi və xalqın başa düşəcəyi bir şəkllə salınması üçün lazım olanları, xüsusilə özünün nəsr əsərləri ilə konkret olaraq göstərən Əhməd Midhəd dövrün dil haqqında müzakirələrinə qoşularaq bu haqda fikirlərini “Osmanlıcanın islahı” adlı məqaləsində dilə gətirmişdi.

Ə.Midhədin türk dilinin sadələşməsinə dair fikirləri öz dövrünün digər ziyalılarından fikirləri ilə üst-üstə düşür. M.Kaplan “Yeni türk ədəbiyyatı antologiyası” adlı kitabında yazır ki, ərəbcə və farscadan bütöv söz birləşməsi almaq yerinə, bunların türkcə ekvivalentini yaradaraq (məsələn, “amal-i hayriyye” əvəzinə “hayırlı ameller”) daxil etmək lazımdır (5, s.73). Türkcədə mövcud olan sözlərin yerinə ərəbcə və farscalarını işlətməkdən çəkinmək lazımdır. Məsələn, “güvercin”, “örümcek” sözləri varkən “kebuter”, “ankebut” kimi sözlərə ehtiyac yoxdur. Ə.Midhəd dilin istifadəsini təbliğ etmək və tədrisini dəstəkləmək üçün türk dilinin qrammatikasının yaradılması lazım olduğu fikrində idi. Bu mövzudakı qüsurlara işarə edən Ə.Midhəd uzun illərdən sonra türk dilinin qrammatikasının yazılmasının arzu edildiyini, amma heç cür ərəb dilindəki kimi bir qrammatikanın yazılmadığını bildirirdi (4, s.18).

Ədibin “Osmanlıcanın islahı” adlı məqaləsindəki tədris və təhsilin inkişaf etdirilməsi fikirləri bu maddələrdə toplanmışdır: 1.Ərəb dilinin qrammatikasında olan tamamlıqlar, sifətlər, tək və cəm halda Osmanlı qrammatikasında olmazsa, türk dili daha çox sadələşər; 2.Bir anlayışın hər kəs tərəfindən bilinən türkcə qarşılığı varsa, onun yerinə ərəbcə və farscası istifadə olunmasa, türk dilinin sadəliyi bir qat daha artar; 3.Türkcə qaydalara uyğun olmayan qaydaların ləğv edilməsi lazımdır. “Filan-ı mezkur” yerinə “mezkur filan” deyilə bilər; 4.Osmanlı türkcəsi adlı bir qrammatika kitabı

nın yazılması lazımdır. Bu fikirlərinin ardınca o qeyd etməyi unutmur ki, Osmanlı türkcəsindəki ərəbcə və farsca söz və qaydalar o qədər çoxdur ki, belə bir qrammatikanın həcmi yazılmayacaq və öyrənilə bilməyəcək qədər böyükdür (7, s. 630-631). Beləliklə, bu əcnəbi ünsürlərin ləğv edilməsi lazım idi. Məqalədəki fikirlərindən məlum olur ki, Əhməd Midhəd, türk dilinin o vaxtkı problemlərini doğru ortaya qoymuş və günümüz üçün də keçərli olan həll yolları təklif etmişdir. Daha sonra bir neçə ziyalı da oxşar problemləri dilə gətirərək türkcənin özü-özlüyündə bir dil olaraq nəzərdən keçirilməsi, qaydaların dəqiqləşdirilməsi və onun düzgün şəkildə tədris edilməsinə töhfə vermişdir.

Dilin sadələşdirilməsinə dair düşüncələri ilə Tənzimat dövrünün ən öndə gələn şəxsiyyətlərindən olan Şəmsəddin Sami gördüyü işlərlə diqqəti cəlb edirdi. O, dil sahəsindəki işlərini hazırladığı lüğətlə zirvəyə çıxarmışdır. Araşdırdığı məsələlərin başında türk dilinin mənşəyi haqqındakı işləri gəlir. Onun “Kamusi Fransevi”(Fransızca lüğət), “Kamusi-Türki”(Türkcə lüğət) və “Kamusül-Alam” (Kainatın lüğəti) əsərləri öz aktuallığını bugün də itirməmişdir. H.Ziya Ülkənə görə “Kamusi-Türki” Ə.Vəfiq Paşanın “Lehçe-i-Osman”dan (Osmanlı ləhcəsi) sonra bu sahədəki ən önəmli əsər olaraq qəbul edilməlidir (2, s.109). Ş.Sami türk dilinin hakimiyyət sahələrini sıraladıqdan sonra Osmanlı dövləti sərhədləri daxilində danışılan dillərin hamısına “Elsine-i Osmaniyyə” (qədim Osmanlı dili) deyilə biləcəyini, amma bu dillərdən birisi olan və keçmiş Osmanlı dövlətinin quruluşundan daha qədim olan türkcə üçün “Lisani-Osmani”(Osmanlı dili) ifadəsinin istifadə edilməsinin əsla doğru olmayacağını deyirdi. Bu səbəblə də hazırlamış olduğu lüğətə daha əvvəl hazırlananlardan fərqli olaraq “Kamusi-Türki” adını vermişdir. O, əcnəbi dillərdən söz almaq əvəzinə, türk dilində olan, amma istifadə olunmayan, tərkd edilmiş sözləri tapmaq və onları dilə qəbul etdirmək tərəfdarı idi. Məsələn, “et” sözü varkən “lahim” və ya “guşt, gök” varkən “sema, felek, asiman” kəlimələrinin istifadə edilməməsinə təklif edirdi. A.S.Levend yazır ki, “Bizdə iki huy vardır. Biri kendi dilimizi hor görüb küçümsemektir. İkincisi de Arapça, Acemce, Fransızca, İngiliscə, ya da başqa dillərdən iki söz ögrendik mi, onları kullanmak istiyoruz ve bildiyimiz beş on kelimeyi dilimize karıştırıp, böylece o dili bildiyimizi aleme göstermek istiyoruz” (6, s.98).

Tanzimat ədəbiyyatında sadə nəsrin təmsilçilərindən olan Müəllim Naci türk dilinin sadələşdirilməsinin vacib olduğunu fikirləşən və bu yolda mübarizə aparan bir şəxsiyyət idi. O, əvvəlcə “Mecmua-i-Muallim”də, sonra “İstilahat-ı-Edebiyyə” (Ədəbiyyatdakı elmi terminlər) adlı əsərinin sonunda türk dilinin sadəliyi haqqında fikirlərini qeyd etmişdir. O bildirirdi ki, “muntazam bir lisanə malik olan bir millət mutlaka mesud olur” (12, s.135).

Dilin sadələşməsində “Əncümən-i-Daniş” qurumunun da rolu danılmazdır. Onun qurulma məqsədlərindən biri həm müəllif, həm də tərcümə romanlarında sadə və axıcı bir dildən istifadə edilməsi fikri idi. Tacettin Kayaoğlu “Türkiyədə Tərcümə Müəssisələri” adlı kitabında “Encümen-i Daniş” qurumunun sadə və anlaşılıqlı bir üslubdan istifadə edilməsində və o dövrdə önə çıxan dilin sadələşdirilməsi və türkcənin bir elm dili halına gətirilməsində təsirinin böyük olduğunu yazır (13, s.167). Oxşar şəkildə qurumun fəaliyyətləri arasında ərəbcə, farsca və digər əcnəbi dillərdən türkcəyə girmiş olan sözlər arasında istifadəyə uyğun olmayanların çıxarılacağı bir lüğətin hazırlanması qurumun iş planında yer almışdır. Amma belə bir lüğətin hazırlanıb hazırlanmadığı barəsində bir məlumat yoxdur.

Dövrün əsərləri arasında xüsusilə türkcənin inkişafında təsirli olan Əhməd Cövdətin “Medhal-i Kavaid” (“Qrammatikaya giriş”) (1851), yenə onun Fuad Əfəndi ilə birlikdə yazdığı və osmanlıca türkcəsinə dair ilk dilçilik əsəri “Kavaidi-Osmaniyyə”(“Osmanlı qrammatikası”) (1865), Osmanlı tarixi haqqındakı və 1774-cü il Kiçik Qaynarca müqaviləsindən 1826-cı il Yeniçəri Ocağının ləğv

edilməsinə qədərki Osmanlı tarixini əhatə edən, 30 ilə tamamlanan 12 cildlik “Tarixi-Cövdət” kitablarını burada xatırlatmaq yerinə düşər (13, s.84-85).

Tənziat dövrü ziyalıları arasında Süleyman Paşanı xüsusi qeyd etmək lazımdır. İsmayıl Həbib Sevükün “Tanzimatdan bəri-I” kitabına istinadən yazır: “Osmanlı edebiyatı demək yanlışdır. Nəsil ki, dilimiz Osmanlı Lisanı və millətimizə Osmanlı milleti denməsi doğru deyildir. Zira Osmanlı kelimesi yalnız devletin adıdır. Milletin adıysa yalnız türkdür. Bəylece, dil türk dili, edebiyat türk edebiyatıdır” (11, s.54).

Türkçülük fəaliyyətlərindəki işlərinin qiymətləndirilməsi lazımlı ziyalıları arasında Əhməd Vəfiq Paşavə Şəmsəddin Samidə vardır. Türk dilinin bu gün də istifadə edilən ən tələbatlı lüğəti “Kamus-ı-Türki” Şəmsəddin Saminin ən məşhur əsəridir. O nəşr etdirdiyi “Sabah” qəzeti və “Hafta” jurnalında türk dilinə və soyuna dair vacib fikirlər irəli sürmüşdür. Bundan başqa avropalı Türkoqların araşdırmaları ilə yaxından maraqlanmış, Orxon abidələrini Türkiyə türkcəsinə tərcümə etmiş, “Kutadqu Bilik” üzərində tədqiqatlar aparmışdır. Tənziat dövrü ədəbiyyatı, əlbəttə, dövrün xüsusiyyətlərini və ehtiyaclarını əsas götürən bu dil anlayışı sayəsində yeni bir ədəbi cığır açılmışdır. Öz ədəbi dilini yarada bilməyən bir cəmiyyətin belə bir imkanı ola bilməzdi (10, s. 47).

Dil məsələsi dövrün romanlarında da diqqətdən kənar qalmamışdır. Ə. Midhədin “Felatun Beyle Rakım Efəndi” romanında türkçənin əcnəbiləşməsi və dəyişməsi tənqid edilir. Romanın yazılma tarixinin 1875-ci ilə təsadüf etdiyini qəbul etsək, bu illərdə fransız dili əcnəbi dil olaraq artıq leksikona daxil olmuşdu. Demək olar ki, təhsil alan bütün gənclər fransız dilini öyrənmək məcburiyyətində qalmışdılar. Bu mənada romanın qəhrəmanlarından Rakım Əfəndi də fransızca dərsləri almışdır. Dil bilməsi həm də onun maddi tələbatlarını ödəməsinə şərait yaratmışdır. Bir gün Rakım əfəndinin mətbəədə işləyən bir dostu ona kitab gətirərək tərcümə etməsini istəyir. Kitab 150-200 səhifə həcmində olur. Rakım əfəndi kitabı 2 həftəyə ancaq təhvil verə biləcəyini bildirir. 2 həftə olmasa da 12 günə hazır olan kitabı mətbəəyə təhvil verən Rakım əfəndi həmin anda söz verilən pulu alır (6, s. 45-67).

Fransız dilinin geniş yayılmasını tənqid edən bir başqa əsər isə Mehmed Muradın “Turfanda mı, turfa mı?” adlı romanıdır. Yazıcının qəhrəmanı Mənsur bəy xaricdə təhsil almış, milliyətçi bir xarakterə sahibdir. İstanbulda təyyarədən endiyi zaman eşitdiyi “beş frank” sözü onun xoşuna gəlmir. Bunun səbəbi 5 frankın az və ya çoxluğu deyil, mərkəzi limanda “frank” əvəzinə “quruş” eşitmək istəməsi idi. Yaxud Mənsur bəy otelin qapısına gələn zaman üzərində yalnızca fransızca olaraq “Hotel de Amerique” yazısını görür və bundan da məyus olur. Bu kimi əsərlərdə türk dilinin əcnəbiləşməsi ilə yanaşı, cəmiyyətin də yadlaşmasından narahatlıq ifadə olunur, dil cəmiyyətin sosial-mədəni mahiyyətinin qorunmasının vasitələrindən biri kimi qiymətləndirilir.

Tənziat dövründə dil məsələsindən sonra ikinci ən mühüm mövzu haqq, ədalət, qanun, bərabərlik kimi fikirlərin cəmiyyətə çatdırılması idi. Bu anlayışların türk ədəbiyyatına və qəzet yazılarına vasitəsilə ictimaiyyətin gündəminə ilk dəfə gətirən İbrahim Şinasi, Ziya Paşa və Namiq Kamal olmuşdur. Onlar bu anlayışı yalnız mövzu baxımından işləməklə kifayətlənməmiş, həm də reallaşması üçün siyasi mübarizəyə də başlamışdılar. Demokratiyanın təməl təşkilatlarından olan Millət Məclisinin açılması və konstitusiyanın hazırlanması üçün gizli təşkilatlar qurmuş, Məşrutyyətin elanında vacib rol oynayan “Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti”nin qurucuları və liderləri arasında yer almışdılar. Fransız inqilabından ilhamlanaraq Yeni Osmanlılar, xalqa səslerini eşitdirmək üçün, ən təsirli vasitə olaraq qəzet və ədəbiyyatdan istifadə etmişlər. Bu səbəblə Türkiyədə qərbyönlü ilk mətbuatı başlatmışlar və mətbuat yolu ilə xalqı məlumatlandırmağa, maarifləndirməyə və ictimai rəy formalaşdırmağa çalışmışlar. Onlar yaşadıkları dövrün sosial, siyasi və mədəni tələbatı olaraq ədəbi

baxımdan mükəmməl əsər yazmaq kimi bir məqsəd güdməmişlər, daha çox jurnalist şəxsiyyətlərini önə çıxararaq xalqı maarifləndirməyə, məlumatlandırmağa səy göstərmişlər. Bu ziyalılar türk ədəbiyyatında yüksək yer tutmasalar da, özlərindən sonra gələn yazıçılara hər janra aid bir və ya bir neçə sınaqdan keçmiş əsər nümunəsi qoymuş və dövrün tələbinə uyğun olaraq türk xalqının qəlbindəki vətən, hüriyyət eşqini alovlandırmışlar (3, s.1-8).

İbrahim Şinasi, Ziya Paşa və Namiq Kamal kimi Tənzimat dövrü sənətçiləri, XVIII əsr Fransaın ictimai və siyasi strukturuna damğasını vuran Volter, Rosse, Monteskyö kimi dahilərdən təsirlənmişlər. Köhnəlmiş qurumları yeniləyərək dövləti xilas etmək və cəmiyyəti dəyişdirmə mübarizəsinə başlamışlar, Qərbin tərəqqisində “fərdi hüriyyət rejimi”nin və “maarif”in təsirli olduğunu müdafiə edərək insan haqq və azadlıqları, parlamentar rejim kimi siyasi düşüncələri gündəmə gətirmişlər. Türk sənət və düşüncə tarixində ilk dəfə dilə gətirilən və uğrunda mübarizə aparılan bu dəyərlər, maarifçiliyin əsasını və təməlini qoymuşdur.

Tənzimat dövründə haqq, ədalət, qanun, bərabərlik, məclis, məşrutə kimi yeni siyasi terminlərin ilk dəfə ictimaiyyətə təqdim olunduğu yer “Tasviri-Efkar” qəzeti olmuşdur. Qəzetin sahibi olan İ. Şinasi Fransadakı təhsilindən sonra vətənə geri dönmüş, cəmiyyət həyatı, insan haqları üzərində ölkə üçün yeni fikirləri qəzet vasitəsilə xalqa çatdırmışdır. Bu səbəblə İbrahim Şinasi, yalnız yeni türk ədəbiyyatının deyil, Osmanlıdakı demokratiya və insan haqları mübarizəsinin də aparıcı gücü sayılır. Hülusi Geçgel “Türkiyədə insan haqları, demokratiya və vətəndaşlıq dəyərləri inkişafında Tənzimat dövrü ziyalılarınin rolu” adlı məqaləsində qeyd edir ki, İ. Şinasi “Tərcümanı-Əhval” qəzetinin ilk nömrəsində, “Madem ki, bir heyeti-ictimaiyede yaşayan halk bunca vezaif-i kanuniye ile mükellefdir, elbette ahali kendi vatanının menafine dair beyan-i efkar etmeği cümle-i hukuk-i müktesebesinden addeyler” cümləsi ilə ictimai məsələlər haqqında fikirlərini söyləməyi, vətəndaşlıq vəzifələrinin qarşılığında qazanılmış bir haqq olaraq dəyərləndirir. Bu yanaşma, müasir vətəndaşlıq anlayışındakı “öhdəliklər və haqlar” anlayışı ilə də üst-üstə düşməkdədir. Nəzərdə tutulan bu düşüncələr, insanların can və mal haqlarını hökmdar qarşısında sığortalayan 1215-ci il tarixli Böyük Britaniya Maqna Karta xartiyasındakı “Qanunsuz olaraq özləri və onlarla bərabərhüquqlu bütün insanlar mühakimə olunmadan məhkum edilə bilməz” fikirlərə uyğun gəlirdi (5, s.125-128).

Ölkənin çağdaşlaşması yolunda məsləhət və fikirləri hakim təbəqəylə ziddiyyət təşkil edən, amma uyğunlaşmağı deyil, mübarizəni seçən yeni ziyalı obrazının ən məşhur təmsilçisi Namiq Kamaldır. Onun siyasi məzmunlu yazılarının əsas fikri müstəqillik üzərində qurulur. Hülusi Geçgel qeyd edir ki, 1865-ci ildə İstanbul Belqrad meşəsində bir yerə toplaşan N.Kamal, Refik bəy, Q.Rəşad, S.Paşazadə Ayətulla, M.Nuri, Rəşid Paşanın nəvəsi Məhməd və dostları gizli bir təşkilat qurma qərarı alırlar və onu “Məslək” adlandırırlar. Aralarında azərbaycanlı Şirvanizadə Rüşti paşa, nazir vəzifəsində çalışan Mustafa Asım və Mithat Paşa kimi önəmli dövlət adamlarının da olduğu, vəliəhd Murad və Əbdülhəmidin də əlaqəsi olan gizli təşkilatın nümayəndələrinin sayı 245-ə çatır. Bu şəxslər hökumət tərəfindən ifşa olunur və Namiq Kamal Ərzuruma, Ziya Paşa Kiprə sürgün edilir. Əli Suaviyə isə heç bir vəzifə verilməyərək Kastamonuya göndərilir (11, s. 142).

10 avqust 1867-ci ildə Namiq Kamal, Əli Suavi, Agah Əfəndi və dostları Parisdə “Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti”ni qururlar. Məqsədləri, siyasi mübarizə yolu ilə ictimai-siyasi-mədəni həyatı və dövlətin strukturunu Qərbə görə yenidən formalaşdıraraq Osmanlı İmperiyasını Qərb qarşısında qaldığı gücsüzlükdən xilas etmək, tənəzzül və süqutun qarşısını almaq idi.

Məqalənin yekun qənaətləri olaraq qeyd edək ki, Tənzimat dövrü türk ədəbiyyatı, demokratiya və insan haqları mövzusunda zəngin təcrübə qazanmışdı. Osmanlının zəifləməsi nəticəsində meydana çıxan və yenə bu tənəzzülü dayandırmaq üçün irəli sürülən qərbəlmə, modernlənmə və

çağdaşlaşma ideyaları Tənzimat ədəbiyyatından və sənətkarlarından başlasa da, ölkənin bütün sahələrini bürümüşdür. Amma yeniləşmə anlayışında həm tənzimatçıların öz aralarında, həm də Tənzimat ziyalıları ilə hakim dairələr və digər siyasi-ideoloji təmayül nümayəndələri arasında fərqli düşüncələr ortaya çıxmış, elmi-texniki və mədəniyyət sahələrində avropalaşma mövzusu böyük bir problemə çevrilmişdir. Nəticədə, bütün cəhdlərə baxmayaraq, Osmanlı imperiyasının geriləməsinin və bir müddət sonra da süqutunun qarşısını almaq mümkün olmamışdır. Əslində, o dövrdə tənzimatçıları narahat edən, düşündürən, kəskin müzakirə, hətta münaqişə obyektinə çevrilən "Müasirləşmək nə qədər mümkündür? Türklər nə qədər avropalaşa bilər? Ya da türklər nə qədər avropalaşmalıdır?" kimi suallar o qədər çətin və qlobal mahiyyət kəsb edirdi ki, qarbləşmə problemi təxminən iki yüz ildir türk cəmiyyətində davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abıyev A.M. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c., Bakı: Tural, 2005, 456s.
2. Aktel M. Tanzimat fermanının toplumsal yansımaları // İktisadi və idari bilimler fakültesi dergisi, 1998, s. 177-184
3. Ахмедова Р.С. Литературные процессы в новой турецкой литературе. Баку: Нафта-Пресс, 2002, 206 с.
4. Бабаев А.А. Очерки современной турецкой литературы. М., Восточная литература, 1959, 242 с.
5. Cəfərov N. Türk xalqları ədəbiyyatı. 4 cildə, I c., Bakı: Çarşıoğlu, AzAtaM, 2006, 320 s.
6. Enginün. İ. Yeni türk edebiyatı araşdırmaları. İstanbul: Dergah yayınları, 1991, 670 s.
7. Geçgel H. Türkiyədə insan hakları, demokrasi və vətəndaşlıq gelişimi // Uluslararası demokrasi eğitimi Sempozyumu, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 20-21 mayıs 2004
8. Karabulut M. Tanzimat dönemi Osmanlının yenileşme sürecine bir bakış // Türk dünyası araşdırmaları, N 187, 2010, s. 125-138
9. Quliyev E. H. Türkiyə türk ədəbiyyatı (XIX-XX əsrlər). Bakı: 2003
10. Tanzimattan bu günə edebiyatçılar ansiklopedisi, c.2. İstanbul: Y.K.Y., 2003
11. Yelocağı S. Tanzimattan II meşrutiyete türk romancılarının eserlerinde dönemin sosyo-kültürel durumuna baxış. Kahramanmaraş, 2011, 86 s.
12. http://www.edebiyatfatihi.net/2014/09/tanzimat-edebiyatolusumu1_donem2donem.html
13. <http://www.edebiyatsayfasi.com/ikinci-donem-tanzimat-edebiyati/>

*Резюме**Улькер Самедова**Литературная обстановка в период танзимата**Ключевые слова: Запад, Танзимат, литература, писатели*

В различные эпохи, когда формируется новая литература, язык также должен меняться. По этой причине ученые и писатели периода Танзимата предложили в максимальной степени упростить язык. По ходу вестернизации в турецком обществе, как в других областях, так и в социальной, культурной и литературной жизни, произошли важные изменения. Во время реформы турецкая литература вступила в период обновления. Изменения, которые происходили на Западе, сыграли большую роль в формировании литературы. В этот период современная художественная проза Западного типа, драматургия и публицистика и реалистического и романтического направлений развивались параллельно. Несмотря на все ограничения, западно ориентированное гуманитарное мышление впервые проявило себя в литературной жизни Танзимата. Так же отмечается, что это политико-культурное влияние было настолько мощным, что за короткий промежуток времени османы, сохраняя свою национальность, постепенно интегрировались в прогрессивно-демократическую западную культуру.

*Summary**Ulker Samadova**Literary tendencies in the Tanzimat period**Key words: West, Tanzimat, literature, writers*

In the different periods of history when literature is being reformulated, language also must be changed. For this reason many scholars and writers do their best to simplify the language in Tanzimat period. With the Westernization movement, Turkish society has experienced important changes in social, cultural and literary life as in many areas. In this process gaining acceleration through Tanzimat, Turkish literature entered into a renewal process and the translations made from the West has played an important role in shaping this new literature. In this period contemporary Western prose fiction, drama and journalism, both in realism and in romantic developed in parallel. The author draws attention to the facts that, despite all the, Western-oriented humanitarian thinking first manifested itself in the literary life of Tanzimat. In other words, Ottoman society, familiar with European culture and socio-political life only through literature, gradually began to levitate it in its daily life. It is also noted that this political and cultural influence was so powerful that in a short period of time the ottomans. Along with the preservation of their nationality, were gradually integrated into a progressive-democratic Western culture.